

СИСТЕМА ДЕЛІКТІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Заїка Ю. О.,

доктор юридичних наук, професор,

провідний науковий співробітник НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України

В статті розглядаються основні критерії класифікації зобов'язань, які виникають внаслідок заподіяння шкоди, та пропонується система деліктів у цивільному праві України.

Ключові слова: делікти, система деліктів, відповідальність за заподіяння шкоди.

Деліктні зобов'язання – є одним із найпоширеніших видів цивільно-правових зобов'язань. Шкода заподіюється внаслідок настання нещасного випадку на виробництві, в побуті, незаконними діями посадових і приватних осіб, техногенними катастрофами і аваріями. Зокрема, за останні десять років сталося майже 400 тисяч дорожньо-транспортних пригод, в яких загинуло близько 63 тисяч і отримали поранення понад 430 тисяч осіб [1, с.1].

Громадяни гинуть, стають інвалідами, отримують тілесні ушкодження внаслідок нещасного випадку на виробництві, вчинених щодо них злочинів, внаслідок побутових травм. Шкода може бути заподіяна не лише здоров'ю, а й особистим немайновим благам – честі, гідності, діловій репутації, майновим інтересам фізичних і юридичних осіб.

Виконання зобов'язань із заподіяння шкоди є важливим засобом охорони економічних засад країни, оскільки надають можливість захистити і відновити в більшості випадків порушене право власності, яке становить основу будь-якого класового суспільства. Водночас стягнення матеріального відшкодування в порядку цивільного судочинства не виключає можливість застосування до заподіювача шкоди заходів дисциплінарного, адміністративного та кримінального покарання, що сприяє отриманню своєрідного морального задоволення особою, якій заподіяна шкода.

«Зобов'язання із деліктів і квазі-деліктів» – у французькому цивільному праві [2, с. 429–431], «зобов'язання із недозволених дій» у німецькому цивільному праві [3, с. 239–246], «зобов'язання із цивільних правопорушень» – в країнах англо-американської системи права [4, с. 326–340], незважаючи на певні відмінності, є основним цивільно-правовим способом відшкодування заподіяної шкоди.

Деліктні зобов'язання привертати увагу дослідників різних часів. Досить повний огляд історії розвитку та становлення вітчизняної законодавчої та наукової концепції зобов'язань із відшкодування шкоди зроблена Т. С. Ківаловою [5, с. 11–48].

Проте проблеми класифікації таких дій, особливості процедури розгляду справи, неоднозначність і певна суперечливість судової практики зумовлюють наявність певних перешкод для захисту порушених такими діями прав суб'єктів цивільного обороту.

Значною мірою розв'язання проблеми належного захисту порушеного права залежить від належно складеної системи деліктів, тобто логічно і послідовно побудованої системи зобов'язань, які виникають внаслідок заподіяння шкоди, яка спростить порядок класифікації деліктів і певною мірою сприятиме повному відшкодуванню заподіяної потерпілому шкоди.

Практичне значення такої класифікації полягає в тому, що за відсутності загальних підстав для відповідальності за

заподіяну шкоду, а саме, коли відповідальність покладається безпосередньо на заподіювача шкоди за наявності повного складу деліктного правопорушення: шкоди, вини, протиправності, причинного зв'язку, спеціальні делікти не виключають відповідальності: і за дії правомірні, і за відсутності вини, і відповідальності безпосередньо не заподіювача шкоди, а відповідальності за шкоду особи тощо.

З позицій чинного законодавства критеріями, які дають змогу сформувати систему деліктних зобов'язань, є підстави їх виникнення або, іншими словами, – склади деліктів.

Спроби виявити особливості окремих зобов'язань, що виникають у зв'язку з заподіянням шкоди, були зроблені ще дореволюційними цивілістами. Так, професор Київського Імператорського Університету Св. Володимира В. І. Синайський розрізняв спеціальну відповідальність за заподіяну шкоду: а) в сфері особистих благ (особиста шкода); б) в сфері майнових благ (майнова шкода); в) правопорушником, який перебуває на особливому положенні (відповідальність посадових осіб і казни) [6, с. 458–476].

Один із основоположників вітчизняної цивілістичної школи проф. С. Н. Ландкоф відповідно до чинного на той час республіканського законодавства виділив серед спеціальних деліктів: а) відповідальність за шкоду, заподіяну недієздатним; б) юридичних осіб за шкоду, заподіяну їх органами, робітниками і службовцями; в) державних установ за шкоду, заподіяну службовими особами при здійсненні ними функцій влади; г) джерелом підвищеної безпеки; життю та здоров'ю; відшкодування колгоспу і колгоспників [7, с. 192–201].

К. А. Флейшиць відповідальність за деліктними зобов'язаннями поділяла на три основні групи: 1) відповідальність державних органів за майнову шкоду, заподіяну посадовими особами при вчиненні актів управління; 2) відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної безпеки, 3) відповідальність за заподіяння смерті чи пошкодження здоров'я [8, с. 238–239].

До спеціальних деліктів один із найавторитетніших українських деліктознавців Д. В. Боброва пропонує відносити такі основні групи зобов'язань:

- 1) делікти, пов'язані із заподіянням шкоди джерелом підвищеної безпеки;
- 2) делікти, пов'язані із заподіянням шкоди посадовими особами в сфері адміністративного управління;
- 3) делікти, пов'язані із заподіянням шкоди неповнолітніми і особами, визнаними недієздатними;
- 4) делікти, пов'язані із заподіянням шкоди життю та здоров'ю громадянина [9, с. 25–26].

Окремі сучасні дослідники поряд із загальними нормами кодифікованого цивільного законодавства про відшкодування шкоди розрізняють норми, що регулюють спеціальні випадки відшкодування шкоди, пов'язані із прийняттям закону про припинення права власності на пев-

не майно; відшкодування юридичною або фізичною особою шкоди, завданої їх працівником чи іншою особою; відшкодування шкоди, завданої органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування у сфері нормотворчої діяльності, незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, досудового слідства, прокуратури або суду; відшкодування майнової шкоди фізичній особі, яка потерпіла від злочину; відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг); відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю та ін. [10, с. 334].

Т. С. Ківалова залежно від підстав класифікації розрізняє чотири основних групи зобов'язань відшкодування протиправно завданої шкоди залежно від:

- 1) суб'єкта, що завдав шкоду;
- 2) об'єкта, якому завдано шкоди;
- 3) особливостей поведінки, діяльності або об'єктів, якими завдано шкоду;

4) суб'єкта, на якого покладається обов'язок відшкодування шкоди [11, с. 116–117].

Дещо схожою є і наукова позиція О. Отраднової, яка в деліктних зобов'язаннях розрізняє заподіювачів шкоди і боржників за деліктними зобов'язаннями [12, с. 22–25].

Незважаючи на певні переваги, така класифікація викликає і окремі зауваження, оскільки вона не зовсім погоджується із системою деліктів, встановлених в ЦК України, а з іншого боку, застосування лише запропонованих критеріїв зумовлює ігнорування особливостей складу деяких деліктів, які враховані в законодавстві. І, нарешті, запропоновані критерії класифікації деліктів зумовлюють такий їх непропорційний поділ, що сама класифікація може втратити своє значення і не виконати свого наукового і практичного призначення.

Система ж деліктів повинна відповідати головним вимогам – сприяти належній класифікації зобов'язань, які виникають внаслідок заподіяння шкоди.

Спеціальні делікти характеризуються такими особливостями:

- способом заподіяння шкоди;
- об'єктом, якому заподіюється шкода;
- особою, яка заподіює шкоду;
- особою, яка відповідає за шкоду;
- особою потерпілого;
- обставинами заподіяння шкоди;
- підставами виникнення зобов'язань;
- особливими умовами та межами відповідальності

[13, с. 337].

З урахуванням наведених критеріїв, поширеності деліктів, доступністю класифікації та її мети ми пропонуємо таку систему деліктних зобов'язань (спеціальних деліктів).

Види спеціальних деліктів:

I. Шкода, заподіяна джерелом підвищеної небезпеки:

- а) відповідальність за шкоду, заподіяну наземними джерелами підвищеної небезпеки (ст. 1187 ЦК України);
- б) відповідальність за шкоду, заподіяну морським судном (Кодекс торговельного мореплавства України);
- в) відповідальність за шкоду, заподіяну повітряним судном (Повітряний кодекс України);
- г) відповідальність за ядерну шкоду (Закон України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її

фінансове забезпечення» від 13 грудня 1991р. та Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 8 лютого 1995 р.).

Особливість цієї групи деліктів полягає в тому, що відповідальність за заподіяну шкоду настає без вини, в особливому суб'єкті такої відповідальності та в часовому просторі, протягом якого потерпіла особа може звернутися з позовом про відшкодування заподіяної шкоди.

II. Шкода, заподіяна працівниками юридичної особи при виконанні ними трудових (службових) обов'язків (ст. 1172 ЦК):

Враховуючи ту обставину, що шкода заподіюється при виконанні трудових (службових) обов'язків, особливість цього делікту полягає в тому, що за заподіяну шкоду перед потерпілим відповідає безпосередньо не заподіювач шкоди, а організація чи підприємство, де ця особа працює. Організація (підприємство), в свою чергу, за певних обставин, набуває право регресних вимог до винної в заподіянні шкоди особи.

III. Шкода, заподіяна посадовими особами або службовими особами:

а) шкода, заподіяна посадовою особою органів державної влади або органом місцевого самоврядування (ст. 1174 ЦК України);

б) шкода, заподіяна посадовою особою органів державної влади або органом місцевого самоврядування у сфері нормотворчої діяльності (ст. 1175 ЦК України);

в) шкода, заподіяна незаконними діями представників правоохоронних органів (ст. 1176 ЦК; закони України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 р.; «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» від 30 червня 1993 р.; «Про оперативно-розшукову діяльність»);

г) шкода, яка заподіяна особі, що визнана жертвою політичних репресій (Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1990 р.).

Незважаючи на певну схожість зобов'язань, які виникають у зв'язку із вчиненням незаконних дій представниками правоохоронних органів та із заподіяння шкоди жертвам політичних репресій, між ними існують істотні відмінності щодо підстав виникнення, форм та розміру виплати відшкодування і компенсацій, що і дає підстави розглядати ці два зобов'язання як самостійні делікти.

Особливість цього делікту полягає в тому, що шкода, заподіяна особами, які наділені владними повноваженнями, і заподіяна ними шкода, незалежно від вини посадових органів і службових осіб, відшкодовується органом місцевого самоврядування, Автономною Республікою Крим або державою.

IV. Шкода, заподіяна особами з пороками волі:

- а) малолітніми особами (ст. 1178 ЦК);
- б) неповнолітніми особами (ст. 1179 ЦК);
- в) недієздатними особами (ст. 1184 ЦК);
- д) особами, які не усвідомлювали значення своїх дій та (або) не могли керувати ними (ст. 1186 ЦК).

Цю групу деліктів об'єднує те, що особа, яка заподіяла шкоду, на момент заподіяння шкоди, в силу свого віку, стану здоров'я чи тимчасового психічного розладу не розуміла значення своїх дій і не віддавала повністю їм звіт. І, відповідно, за заподіяну шкоду за певних обставин мо-

жуть відповідати батьки цієї особи, опікуни, передбачено й інший механізм відшкодування або заподіювач взагалі звільняється від обов'язку відшкодувати заподіяну шкоду.

У. Шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи:

- а) під час виконання особою договірних зобов'язань (ст. 1196 ЦК);
- б) під час виконання обов'язків за трудовим договором (ст. 1197 ЦК);
- в) фізичній особі-підприємцю (ст. 1198 ЦК);
- г) малолітній особі (ст. 1199 ЦК);
- д) неповнолітній особі (ст. 1199 ЦК);
- е) особі, яка не працювала (ч.2 ст. 1195 ЦК).

УІ. Відшкодування шкоди, заподіяної правомірними діями:

а) при здійсненні права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони (ст. 1169 ЦК);

б) в стані крайньої необхідності (ст. 1171 ЦК).

Особливість відповідальності за заподіяну шкоду в цих випадках полягає в тому, що на відміну від кримінальної відповідальності, де протиправність є однією із умов відповідальності, в цивільному праві в наведеному делікті відповідальність, як виняток, настає і за дії **правомірні**.

УІІ. Відшкодування шкоди, заподіяної навколишньому середовищу:

а) атмосфері, воді, землі (Закон України «Про захист атмосферного повітря»);

б) флорі, фауні (Закон України «Про охорону навколишнього середовища»).

У відповідальності за заподіяння шкоди навколишньому середовищу знаходить прояв така нехарактерна для цивільної відповідальності риса як кратність, тобто відшкодуванню підлягають не лише заподіяні навколишньому середовищу збитки, а і понад це стягуються штрафні санкції.

УІІІ. Відшкодування моральної шкоди (ст. 1167 ЦК України, ст. 173-1 Кодексу Законів про працю України, ст. 17 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей», ст. 21 Закону України «Про туризм», ст. 24 Закону України «Про захист прав споживачів», ст. 44 Закону України «Про авторські і суміжні права», ст. 49 Закону України «Про інформацію», ст. 3, 17 Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», ст. 33 Закону України «Про інформаційні агентства», Закону України «Про друковані засоби масової інформації» та ін.):

а) заподіяння моральної шкоди пов'язано із діяльністю державних органів та посадових осіб;

б) заподіяної моральної шкоди засобами масової інформації;

в) заподіяної моральної шкоди приватними особами;

г) відшкодування шкоди, завданої поширенням недостовірної інформації.

ІХ. Відшкодування шкоди, заподіяної порушенням права інтелектуальної власності (закони України «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 р., «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних» від 23 березня 2000 р., «Про видавничу справу» від 5 червня 1997 р., «Про кінематографію» від 13 січня 1998 р., «Про архітектурну діяльність» від 19

травня 1999 р., «Про охорону прав на винаходи та корисні моделі» від 15 грудня 1993 р., «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» від 15 грудня 1993 р. та ін.

Особливість цього делікту полягає в тому, що майнові права інтелектуальної власності на винахід, корисну модель, промисловий зразок та інше мають строковий характер і, відповідно, порушене право підлягає захисту, а заподіяна шкода – відшкодуванню протягом встановленого в законі часу.

Х. Відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг) (ст. 1211 ЦК України, Закон України «Про захист прав споживачів»).

ХІ. Відшкодування шкоди, особою, яка застрахувала свою цивільну відповідальність (ст. 1194 ЦК України, закони України «Про страхування», «Про страхування цивільної відповідальності володільцями транспортних засобів» та інші спеціальні нормативні акти).

ХІІ. Відшкодування шкоди, завданої прийняттям закону про припинення права власності на певне майно (ст. 1170 ЦК).

ХІІІ. Відшкодування шкоди фізичній особі, яка потерпіла від злочину, якщо особа, яка вчинила злочин, не встановлена або якщо вона є неплатоспроможною:

а) майнової шкоди (ст. 1177 ЦК);

б) шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю потерпілого (ст. 1207 ЦК).

Поява цього делікту зумовлена приєднаннями України до Європейської конвенції «Про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів» від 24 листопада 1983 року, за якою держава в певних випадках повинна взяти на себе зобов'язання по сплаті компенсації особам, яким заподіяна шкода внаслідок вчинення злочину. Оскільки на сьогодні законодавець не визначив порядок відшкодування шкоди потерпілому, якщо особа зловмисника не встановлена або він є неплатоспроможний, заподіяна потерпілому шкода не відшкодовується.

ХІV. Інші спеціальні випадки відшкодування шкоди.

ХV. Зобов'язання, що виникають у зв'язку із створенням загрози життю, здоров'ю або майну (ст. 1163 ЦК України).

Обов'язковою умовою виникнення деліктних зобов'язань є заподіяння шкоди, оскільки за відсутності шкоди немає чого відшкодовувати і зобов'язання виникнути не може.

Водночас в юридичній літературі давно і справедливо підкреслювалося, що «центр ваги» деліктної відповідальності необхідно перенести зі шкідливого результату на більш ранній ступінь, коли протиправне діяння лише створює можливість заподіяння шкоди або коли сама діяльність має небезпечні властивості [14, с. 502].

Ідея відповідальності не лише за заподіяну шкоду, а навіть за створення небезпеки завдання такої шкоди була реалізована ще в римському приватному праві. Так, за преторським едиктом (edictum de positum) встановлювалася відповідальність за просте створення небезпеки для перехожих: якщо на даху чи на карнизі, що виступав над місцем, де звичайно ходять люди, вивішувався чи встановлювався якийсь предмет, падіння якого могло заподіяти шкоду, то власник будинку сплачував певний штраф. Римські юристи підкреслювали, що претор видав цей едикт з величезною користю для суспіль-

ства: «щоб люди ходили по вулицях без страху і небезпеки» (Д.9.3.5.6) [15, с. 324–325].

У главі 81 ЦК України знайшов закріплення інститут, раніше не відомий вітчизняному законодавцю – інститут відповідальності за створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи. *Головним завданням*, яке покладається на цей інститут, є попередження шкідливих наслідків, які можуть настати у зв'язку з обставинами, що виникли. Відповідно до ст. 1163 ЦК України фізична особа, життю, здоров'ю або майну якої загрожує небезпека, а також юридична особа, майну якої загрожує небезпека, мають право вимагати усунення цієї небезпеки від того, хто її створює.

Зазначене дає підстави включити в систему деліктів і зобов'язання, які виникають у зв'язку із створенням загрози життю, здоров'ю або майну. Система деліктів не є категорією незмінною. Науково-технічний прогрес зумовлює виникнення нових способів заподіяння шкоди, а законодавець може встановити особливі правила відповідальності за заподіяну шкоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Швець В. Безпека на дорогах: міраж чи реальна мета? // Голос України, 2009, 31 березня.
2. *Гражданский кодекс Франции* (Кодекс Наполеона) / Пер. с франц. Отв. ред. А. С. Довгерт. – К.: Истина, 2006. – 1008 с.

Classification of circumstances that are result of causing of hard has been reviewed in the article. A system of delicts to civil law of Ukrain has been proposed.

В статье рассматриваются основные критерии классификации обязательств, возникающих вследствие причинения вреда, и предлагается система деликтов в гражданском праве Украины.

СУБ'ЕКТИВНЕ ПРАВО ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИВАТНОГО ІНТЕРЕСУ

Берестова І. Е.,

кандидат юридичних наук, доцент,

вчений секретар НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України

Статтю присвячено дослідженню суб'єктивного права як засобу реалізації приватного інтересу та визначенню критеріїв розмежування цих правових категорій. Розкрито правову природу суб'єктивного права та приватного інтересу з огляду на самостійність цих правових категорій. Наведено критерії належності суб'єктивного права до засобу реалізації приватного інтересу.

Ключові слова: суб'єктивне право, інтерес, приватний інтерес, ціль, засіб, реалізація інтересу, цивільне право, приватне право.

Стаття 1 Конституції проголошує Україну демократичною, соціальною правовою державою і виступає фундаментальним чинником, що завдає вектор суспільного розвитку. Світовий досвід свідчить про те, що конституційно проголошують себе соціальними ті держави, які не тільки зобов'язуються гармонізувати інтереси особистостей, соціальних груп і всього суспільства, виключити їх антагоністичне протиставлення та підкорення одне одному, а й проявляють політичну волю щодо послідовного втілення в життя цих зобов'язань, зокрема шляхом розбудови приватноправового громадянського суспільства, яке характеризується гарантіями реалізації приватних інтересів громадян.

Приватний інтерес у розбудові громадянського суспільства відіграє ключову роль, оскільки жодна державна чи інша публічна діяльність, не говорячи вже про особисту, не може бути довгостроковою та цілісною, демократичною та успішною ринковою, якщо в її підґрунті не закла-

3. *Гражданское уложение* Германии: Пер. с нем.; Науч. ред. А.Л. Маковский и др.– М.: Волтерс Клувер, 2004. – 816 с.

4. *Основной институт гражданского права зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование* / Рук. авт. кол. В. В. Залесский. – М.: НОРМА, 1999. – 648 с.

5. *Справи про відшкодування шкоди в судовій практиці: навч.-метод. посіб.* / Заг. ред. В. В. Луця, наук. ред. М. К. Галянт. – Одеса: ОДУВС, 2009. – 428 с.

6. *Синайский В. И.* Русское гражданское право. – М.: Статут. – 2002. – 638 с.

7. *Ландкоф С. Н.* Основы гражданского права. – К.: Рад. школа. – 1948. – 424 с.

8. *Флейшиц Е. А.* Обязательства из причинения вреда и неосновательного обогащения. – М.: ГИЮЛ, 1951. – 240 с.

9. *Боброва Д. В.* Методические указания к изучению спецкурса «Деликты в советском гражданском праве». – К.: КГУ, 1985. – 84 с.

10. *Цивільне право України: Підручч.: У двох т. / За ред. Я.М. Шевченко.– К., 2003. Академічний курс. – Т. 2. – 408 с.*

11. *Ківалова Т. С.* Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти).– Одеса: Юридична література, 2008. – 360 с.

12. *Отраднава О.* Проблеми суб'єктного складу цивільно-правових деліктних зобов'язань. – Вісник КНУ. Сер. Юрид. науки. – 2009. – № 80. – С. 22–25.

13. *Заїка Ю. О.* Українське цивільне право : навч. посіб. – 2-е вид. змін. і доп. – К.: ВАД Правова єдність, 2008.– 368 с.

14. *Цивільне право України: підручник: У двох книгах / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К., 2002. – Кн. 2. – 640 с.*

15. *Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М. : Зерцало. – 1997. – 608 с.*

дено приватного інтересу конкретних індивідуумів, які реалізуються за допомогою суб'єктивного права.

З огляду на викладене **метою** цієї статті виступає дослідження суб'єктивного права як засобу реалізації приватного інтересу та визначення критеріїв розмежування цих правових категорій.

Категорія інтересу є однією з найбільш складних та дискусійних у сучасній вітчизняній науковій літературі. Інтереси є спонукальною силою для встановлення, зміни та припинення правових зв'язків. Вони «збуджують правову творчість і справляють на неї вплив».

Найбільший прорив у теорії інтересів зробив німецький учений-правник Рудольф фон Ієринг – основоположник юриспруденції інтересів. Він намагався поєднати політико-правові і психолого-соціологічні концепції [1, с. 327]. Об'єктивне право він розумів як відбиття загальних інтересів, а суб'єктивне право – як узаконений інтерес [2,